

ანგარიში

ბონლო კუპატაძე

ფოცხოვის, კოლას და ტაოს სამეცნიერო ექსპედიციის დღიური

ოსუ საქართველოს ისტორიის კათედრასთან 2003 წელს დაარსდა „სამხრეთ კავკასიისა და ანატოლიის კვლევის ცენტრი“ (ხელმძღვანელი: როინ მეტრეველი, წევრები: ნესტან ბაგაური, ზურაბ ბატიაშვილი, თამარ გეგია, ბუბა კუდავა, ბონლო კუპატაძე, მირიან მახარაძე, გონა საითიძე, ჯაბა სამუშია, გიორგი სორდია, თემო ჯოჯუა). ცენტრის მიზანია ამჟამად თურქეთის რესპუბლიკაში შემავალი ისტორიული სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული ძეგლების ლოკალიზება-შესწავლა, მოსახლეობის ტრადიციების, ენის, ყოფის აღწერა. ცენტრმა 2003 წლის 15-29 აგვისტოს განახორციელა თავისი პირველი კომპლექსური ექსპედიცია ისტორიულ სამხრეთ საქართველოში. ექსპედიციის წევრებმა მონახულეს თითქმის ყველა პროვინცია: ფოცხოვი, ერუშეთი, არტანუჯი, კოლა, ჩრდილი, ოლთისი, ნარმანი, თორთომი, იმიერტაო, ამიერტაო, პარხალი, კლარჯეთი, შავშეთ-იმერხევი, ლიგანისხევი, ლაზეთი.

ცენტრის მეორე ექსპედიცია 2004 წლის აგვისტოში შედგა და ლოკალურ (რეგიონულ) ხასიათს ატარებდა. სამეცნიერო საზოგადოებისთვის ცნობილი გახდა შავშეთ-იმერხევის პროვინციის მრავალი მანამდე უცნობი ძეგლი, მოხდა მათი ფოტო და ვიდეოფიქსაცია, აზომვა...

2005 წლის 19-26 აგვისტოს ცენტრმა მოაწყო III ექსპედიცია, რომელიც წინასწარ შემუშავებული გეგმით წარიმართა და მიზნად ისახავდა რიგ პრობლემურ კითხვებზე პასუხის გაცემას.

19 აგვისტოს თურქეთის დროით სამის ნახევარზე გადავლახეთ საზღვარი და შევუყვეით ფოცხოვის პროვინციას. პირველი შემხვედრი სოფელია თურქგოზუ (ძვ. ქართული სახელი – ბადელა). შემდეგ გვხვდება სოფ. არმუთვერენი (ფაფალა) და სოფ. კუმლუკოზი (ღვიძე). საზღვრიდან 5 კმ-შია სოფ. ემინბეი (ჭილვანა), მის ჩრდილო-აღმოსავლეთით არის გადასახვევი

სოფ. სარიდანიკენ (სტეფანწმინდა).

სოფ. ემინბეის გავცლით თუ არა, მდინარის გადაღმა ფერდობზე გამოჩნდა ჯაყისმანის კოშკი. აქედან საქართველოს საზღვრამდე ძლიერ ახლოა. 1 კმ-ში გამოჩნდა ბორცვზე ამართული ჯაყისციხე (ყალა-ბონინი). ვინაიდან ეს ძეგლები სასაზღვრო ზონაში მდებარეობს, მათი ნახვა სამწუხაროდ, შეუძლებელია და ვაგრძელებთ გზას.

საზღვრიდან 14 კმ-ის გავლის შემდეგ შევივართ რაიონულ ცენტრ პოსოფში (დიღვირი). აქედან ცენტრალურ ტრასაზე მდებარე მნიშვნელოვან პუნქტებამდე შემდეგი მანძილია: დამალამდე – 34 კმ, ხოლო არდაჰანამდე – 78 კმ. ჩვენი ექსპედიციის პირველი ამოცანაა ისტორიული სამცხის ნაწილის, ფოცხოვის პროვინციის, ნახვა, რადგან მეცნიერული თვალსაზრისით ეს მხარე ას წელზე მეტი ხნის განმავლობაში უყურადღებოდ იყო მიტოვებული ობიექტური თუ სუბიექტური მიზეზების გამო. ბოლო აღწერილობა ამ მხარის ისტორიული მემკვიდრეობისა გრაფინია პრასკოვია უვაროვას ეკუთვნის, რომელმაც 1894 წ. გამოაქვეყნა თავისი მოგზაურობის ანგარიში.

გრაფინია უვაროვა ფოცხოვის უბნის სამხრეთ ნაწილთან დაკავშირებით წერს: „დიღვირიდან შავშეთისაკენ მიმავლებმა იმგვარად დავგეგმეთ ჩვენი მოგზაურობა, რომ გზად ფოცხოვის უბნის სამხრეთი ნაწილისთვისაც შეგვევლო თვალი, განსაკუთრებით გვინდოდა წურწყაბის ცნობილ ტაძართან დაკავშირებით ვახუშტის, ბროსეს და ბაქრაძის ცნობების შემოწმება... მერეს ციხეს არცთუ გაშორებულემა შევამჩნიეთ მდინარის იმავე ნაპირზე მდებარე მაღალ ბორცვზე მდგარი ხუნამისის ციხე და ეკლესია. ადგილობრივი მცხოვრებნი ამ მდინარეს წურწყაბ-სუს უწოდებენ და არა ფოცხოვისწყალს, როგორც არის დატანილი რუსულ 5-ვერსიან რუკაზე... შემდგომ დავათვალიერეთ ვიწრო ხეობაში სოფელი ხეოთი და ხეოთის ეკლესიის ნანგრევები. გაცილებით ქვემოთ, მდინარის მეზობლად, სოფ. ვარხანეს ციხის და ეკლესიის ნანგრევებია. ყველისციხეში იჯდა არქიმანდრიტი და განაგებდა ჩვენ მიერ ნანახ ყველა ციხეს. უფრო ღრმად, ხეობაში, მდებარეობს აგარის ციხის და ეკლესიის ნანგრევები. სოფელ წურწყაბში დიდი ყურადღებით ვათვალიერებთ ძველი ეკლესიის ნანგრევებზე და მისივე ნაშთებისაგან აშენებულ ჯამეს. ამ ეკლესიას ვახუშტი შეცდომით ზარზმის მონასტრის მახლობლად, ფოცხოვისწყლისა და ჯაყისწყლის შენაკადის მარჯვნივ მდებარედ მიიჩნევს“.

გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ უვაროვა მიუყვებოდა წურწყაბისწყლის (წურწყაბ-სუ) მარჯვენა ნაპირზე იმჟამად არსებულ ძველ

გზას, ჩვენს ექსპედიციას კი მდინარიდან გაცილებით დაშორებით მალა, მთის კალთაზე გაჭრილი სამანქანო გზით უხდებოდა სოფლებზე გავლა.

ფერდობზე შეფენილი მომცრო დაბა პოსოფიდან (მოსახლეობა – 2400 კაცი) გამოსულები გავემართეთ მერესკენ, რომელიც 3 კმ-ში, მდინარეების ფოცხოვისწყლის და მისი შენაკადის ხერთვისში მდებარეობს. ციხე სანახევროდ დანგრეულია, მისი ნახვა სამომავლოდ გადავდეთ და უშუალოდ ხეობის სათავისკენ განვაგრძეთ გზა, ვეშურებით ყველის ქვეყნის ნახვას, წურწყაბის საეპისკოპოსო ტაძრით და ყველისციხით – სამცხის ერისთავთა რეზიდენციით IX–XI სს-ში.

დაბა პოსოფიდან დაახლოებით 5 კმ-ში გზა ორად იყოფა. მარცხნივ 1 კილომეტრში მდებარეობს სოფელი ასმაქონაქი (სამხულა), ხოლო 4 კილომეტრში სოფელი ჩამიაზი (ოხთელი). ჩვენ მივდივართ მარჯვნივ. გზაგამყოფიდან 2 კმ-შია სოფ. ჩაქირქოჩი (მერე). 1 კმ-ში კიდევ ერთი გზაგამყოფია. მარჯვნივაა სოფ. სოლუთლუქაია (ხუნამისი), სადაც, უვაროვას ინფორმაციით, ციხე და ეკლესია უნდა იყოს, ადგილობრივი მოსახლეობის თქმით კი, 3 ეკლესია. მათი ნახვა მერე დღისთვის გადავდეთ და გავაგრძელებთ გზა პირდაპირ. გადასახვევიდან 3,5 კმ-ში მთის კალთაზე გაჭრილი სამანქანო გზა ზემოდან გარს უვლის ხეობის ძირში ტერასებად გაშენებულ სოფ. აშიქუხეირს ანუ ბომდერეს (ხეთი), სადაც, იმავე უვაროვას ცნობით, ეკლესიის ნანგრევები მდებარეობს. ვაგრძელებთ გზას, ხეობა თანდათან იშლება. იკვეთება არსიანის და ერუშეთის ქედებით შემოსაზღვრული ყველის ქვეყანა, რომლის ცენტრს და საერისთავო ქვეყნის რეზიდენციას მდინარე წურწყაბისწყლის მარცხენა ნაპირზე ამართულ გორაკზე მდებარე, ამჟამად ნახევრად დანგრეული ყველისციხე წარმოადგენს.

გადასახვევიდან 9 კმ-ში გზა კიდევ ერთხელ იყოფა. მარჯვნივ არის სოფლები: აქბალი (ობოლა), ქოლქოი (ყველი), კალეონუ (აგარა), ალაბალიქი (საიხვე). მარცხნივ კი: აშიქუხულალი (წურწყაბი), ბაიქენთი (ვახლა). გადასახვევიდან 9,5 კმ-ში იწყება სოფ. აშიქუხულალი (წურწყაბი). მანამდე 2 კმ-ით ადრე გზიდან შორს უკვე ჩანს ხეობის ცენტრში გორაზე ყველისციხე. აქაურთა თქმით აქ მდებარეობს ქოლქოი და ქოლ მონასტირი. ამასთან ეკლესია, მათი აზრით, არა ციხეში, არამედ ცალკე დასავლეთით მიმავალ ვიწრო ხეობაშია.

აშიქუხულალში, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მდებარეობდა წურწყაბის საეპისკოპოსო ტაძარი. ამჟამად მის ადგილზე ჯამეა აშენებული, უვაროვას

ცნობით, ეკლესიის ქვების გამოყენებით. წურწყაბში მრავალი სახლის კედელშია ჩატანებული ეკლესიის თლილი ქვები, რასაც თავის დროზე ადასტურებდა ალექსანდრე ფრონელი.

ყველის ქვეყანა ფოცხოვის და, ზოგადად, სამცხის პროვინციის უმნიშვნელოვანესი კუთხეა. იგი ერთდროულად სამი მხრიდან შემომაველ გზებს აკონტროლებს. ერთი მხრით აჭარაშია 2 გადასასვლელი: ულუჩამი (ვარხანა)–გუნბათანი, (ბანარხევი)–ახალდაბა და ქოლქოი (ყველი)–ყვირაღას უღელტეხილი–ჯინალი (საქართველოში). ასევე 2 გზაა შავშეთისკენ. უმოკლესი გადასასვლელია: ალაბალიქი (საიხვე)–არსიანის უღელტეხილი (არსიანის მთასთან – 3165 მ.)–ილიჯაქოი (ჯინალი)–ჩერმიქი (მიქელეთი). მეორე გზა საიხვედან უფრო სამხრეთ-დასავლეთით შეჭვდილის და არსიანის მთებს შორის გადის და ფინარლიმდე (სულბანი) მიუყვება. იმავე საიხვესა და ვახლადან არის გადასასვლელი ერუშეთისაკენ იუქარი-აიდერესა (ზემო წურმანი) და აშალი-აიდერეზე (ქვემო წურმანი).

უვაროვას მიხედვით, ყველისციხის შემდეგ ვიწრო ხეობაშია აგარის ციხე. სამწუხაროდ, ჩვენ ვერ შევძელით აგარის ციხის ნახვა, ადგილობრივმა მოსახლეობამაც კატეგორიულად უარყო რაიმე ციხის არსებობა. სავარაუდოდ, იგი მართლაც უფრო სიღრმეში მდებარეობდა, მდინარის სათავისკენ და აკონტროლებდა ფოცხოვის ხეობაში შავშეთიდან გადმოსასვლელ გზას. აღსანიშნავია ისიც, რომ უშუალოდ ყველისციხის გარშემო გაშენებულია სოფ. აგარა (მოსახლეობა – 40 კომლი), ხოლო სოფელი ყველი (ქოლქოი, მოსახლეობა – 80 კომლი) უფრო ზემოთ მდებარეობს. ადგილობრივი მოსახლე, 75 წლის ფაზლი ისლამი, გვიდასტურებს, რომ ყველი და აგარა ერთი და იგივეა. ამრიგად, მოხდა ტოპონიმთა გადაფარვა. შესაძლებელია აგარა ქოლქოის მაჰალეა (უბანი).

ფოცხოვის ხეობის მოსახლეობა ძნელად აღიარებს თავის ქართულ წარმოშობას, ამას თავის დროზე აღნიშნავდა დევიცკიც. თუმცა ადგილობრივი მოსახლეობისთვის ნაცნობია ქართული სამზარეულოს ისეთი კერძები, როგორებიცაა: ხინკალი, ხაჭაპური, ჭინჭარი, ლობია. ეს კი მოწმობს მათ უდავოდ ქართულ წარმოშობას. ეთნოგრაფიაში ცნობილია, რომ შეიძლება დავიწყებული იყოს სარწმუნოება, ენა, ეროვნება, მაგრამ ყოფის ისეთი ელემენტი, როგორიცაა საკვები, ყველაზე ხანგრძლივად ინახავს წინაპართა ვინაობას.

ის ღამე გავათიეთ დაბა პოსოფის (დიღვირი) სასტუმროში. 20 აგვის-

ტოს შევუდექით ყველის ქვეყნის გულდასმით შესწავლას. კიდევ ერთხელ გავიარეთ აშიქშულალი (წურწყაბი). აქედან 2 კმ-შია ბაიქენთი (ვახლა) და გადავუხვიეთ მარჯვნივ, ქოლქოისკენ (აგარა). აშიქშულალის გადასახვევიდან 21 კმ-ში შევედით სოფელში. სოფლის ბოლოდან – ყველისციხემდე მანძილი 1,5 კმ-ია.

ყველისციხე – სტრატეგიული მნიშვნელობის ციხე, ფოცხოვის პოლიტიკური ცენტრი, სამცხის ცენტრი და ყველის ერისთავთა რეზიდენცია IX–XI სს-ში. პირველად წყაროებში იხსენიება 914 წ. აბულ-კასიმ საჯის შემოსევისას, როდესაც მომხდურმა აიღო ყველისციხე და აწამა მისი დამცველი მიქელ გობრონი. XI ს-ში ციხე მნიშვნელოვანი ისტორიული მოვლენების ეპიცენტრშია, იგი ბაგრატ IV-მ ჩამოართვა ბაღვაშებს, გადასცა ჯაყელებს და სამცხის საერისთავოს ცენტრად აქცია.

ყველისციხე გაშლილი მცირე ხევების ქვეყანათა შესაკრებელს და ფოცხოვის საფორტიფიკაციო სისტემის (მერე-ყველისციხე-აგარა) ციზადელს წარმოადგენს. ცალკე ყველისციხეს არ აქვს იმდენად მოხერხებული მდებარეობა, რადგან გაშლილი ხეობის შუაგულში მდებარეობს, და ერთი შეხედვით, დაუცველია. ვინაიდან ხეობა იმდენად გაშლილია, რომ აქ მოძრაობა მდინარისპირის და გზის აქცევითაც შეიძლებოდა. ყველისციხე უშუალოდ მდ. წურწყაბისწყლის თავზე მდებარე ბორცვზეა აღმართული და ხეობაში გამავალ მთავარ გზას აკონტროლებს. მას ნავისებური ფორმა აქვს, ზომები 15X50 მ. ციხის უკიდურეს დასავლეთ მხარეს იკითხება აკროპოლისის კედლის ნაშთი. კედლის სისქეა 2 მ, ბურჯისა – 4,5 მ. ამჟამად შემორჩენილი წრიული გოდოლის სიმაღლე 10 მ-მდეა, ოთხკუთხა გოდოლისა, 5 მ. ციხეს ჩრდილო-დასავლეთიდან გარს უვლის ძველი საურმე გზა. დედაციხის მოპირდაპირედ, ციხის აღმოსავლეთ კუთხეში, მცირე ზომის ჯვრის ტიპის ეკლესიაა (დაახლ: 8X8 მ.). ციხის ტერიტორიაზე მრავლადაა კერამიკის, მათ შორის, მოჭიქულის ნაშთები, რაც ციხის მნიშვნელობის კიდევ ერთი დადასტურებაა.

ციხის ფოტო – და ვიდეო ფიქსაციის, ეკლესიის აზომვის შემდეგ დავეშვით სოფ. სოლუთლუქაიასკენ (ხუნამისი), სადაც, ადგილობრივთა თქმით, კილისეს ნანგრევებია, უვაროვას ცნობით კი, ეკლესია და კოშკი. მდინარის მარჯვენა ნაპირის კონცხზე მდებარე ციხე თუ ციკლოპური ნაგებობის ნაშთი თითქმის საძირკვლამდე დანგრეულია. მისგან ნახევარ კილომეტრში, მდინარის ნაპირიდან დაახლოებით 100 მეტრში, მდებარეობს ნაგებობა, რომელსაც

პირობითად ვუწოდებთ ეკლესიას. იგი დიდი ზომის ლოდებით ნაგები ოვალური ფორმის შენობაა (ზომები: 12X9,6 მ.) და თითქოს საკურთხეველიც იკვეთება, მაგრამ დასავლეთის მხარე სწორია და, რაც მთავარია, არ გააჩნია არავითარი შესასვლელი, გარდა ჩრდილოეთის მხარეს ერთი მცირე სარკმლისმაგვარი ღიობისა.

გვიან ღამით დავტოვეთ ფოცხოვი და არდაჰანისკენ (არტაანი) გავემართეთ, სადაც საკმაოდ კეთილმოწყობილ ოირეთმენევში (მასწავლებელთა სახლი) გავათიეთ ღამე. 21 აგვისტო თავსხმა წვიმით დაიწყო, რამაც ჩვენი ექსპედიცია შეაფერხა. ოღნავ გამოიღარა თუ არა, დავიძარიტ კოლას პროვინციისკენ. გვინდა დადაშენის საეპისკოპოსო ტაძრის ნახვა. გზად ბუბა კუდავამ ყურადღება მიაქცია ექვთიმე თაყაიშვილის „მოგზაურობა კოლა-ოლთისსა და ჩანგლში“ მოხსენიებულ კალაჯუხის ციხეს, როგორც კოლას პროვინციის უმნიშვნელოვანეს ძეგლს. სასწრაფოდ გადაწყდა მისი ნახვა. გავიარეთ ალაგიოზის მთები და უღურლუდაღის უღელტეხილით (თურქეთის უმაღლესი უღელტეხილი – 2805 მ.) დავტოვეთ არდაჰანის ილჩე და შევედით გოლეს ილჩეში. არდაჰანიდან 28 კმ-ში სოფ. ილითქონალთან (თურქაშენი) გადავუხვიეთ მარჯვნივ. მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე დარჩა სოფ. ბუდაქლი (ჯიჯორი). ბუდაკლში დაგვემგზავრა 64 წლის იუსუფ აკთურქი (წარმოშობით ახისკელი, ანუ ახალციხის მხარის მუჰაჯირი).

სამანქანო გზა ციხეს 1 კმ-ით უახლოვდება. კალეჯიქის ანუ ქუმურლუხის ციხე. ექვთიმე თაყაიშვილს მოჰყავს ვახუშტის ცნობა: „მტკვრის სათავეს ზევით, ყალნუ-მთის ძირზე, არს ციხე შენი ქუმურლუხი, მაგარი და შეუვალი (ვგონებ ბეჭისციხედ), აწ ცარიელ არს. ამას ზედა გარდავალს გზა ბანას და ფანასკეტს“.

ციხე შორიდანვე დიდ შთაბეჭდილებას ახდენს. შეიძლება ითქვას, რომ ამ მასშტაბის და მნიშვნელობის ციხე, არტანუჯისა და ქაჯეთის გარდა, სამხრეთ საქართველოში სხვა არ გვხვდება. ციხე მდ. მტკვრის თავზე სამკუთხედის (ბეჭის) ფორმის კონცხზე დგას. კონცხის დასავლეთი მხარე ეშვება ციცაბოდ და ამ მხრიდან ციხე მიუდგომელია. სამხრეთიდან ციხეს მდინარე მტკვარი ჩაუდის, ხოლო გალაგნით ციხის არეალი აღმოსავლეთის და ჩრდილოეთის მხრიდან შემოზღუდულია. მიმართულება გალაგნისა ჩრდილოეთი-სამხრეთია. ეჭვს იწვევს ის გარემოება, რომ ციხის დასავლეთით საკმაოდ მაღალი კონცხია, რომლის დაუცველად დატოვება ციხის გარნიზონს სერიოზული საფრთხის წინაშე ტოვებდა. სავარაუდოდ, გალაგანი ამ კონცხზეც უნ-

და გავრცელებულიყო, ან ყოველ შემთხვევაში ცალკე დაცულობა მაინც ექნებოდა.

ციხის უკიდურეს სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხარეს მდებარეობს წრიული გოდოლი. ამ ადგილზე გალავნის სიმაღლე 8-9 მ-ია. გოდოლიდან პირველ კარიბჭემდე მანძილი 12 მ-ია. სამხრეთის კარის ზომაა 2,2X1,4 მ. ჩრდილოეთისაკენ გალავნის სიმაღლე კლებულობს. სულ ციხეს 5 გოდოლი აქვს: თავში და ბოლოში თითო წრიული გოდოლი, ცენტრში დიდი ოთხკუთხა, მათ შორის კი, აგრეთვე, თითო წრიული გოდოლი. მეორე კარი ციხეს აქვს ჩრდილოეთისკენ, დიდ და წრიულ გოდოლებს შორის. კარიბჭის თავზე კუბურის ჩასასხმელია. იქვე გალავანში ჩაშენებულია 3 მ. სიღრმის და 1,5 მ. დიამეტრის ორმო, რომელიც, ჩვენი აზრით, დილეგი უნდა იყოს.

სამწუხაროდ, კოკისპირული წვიმა დაიწყო და იძულებულნი გავხდით, შეგვეწყვიტა ციხის აზომვა, თუმცა ვიდეო – და ფოტოფიქსაცია წარმატებით დაასრულეს ბუბა კუდავამ და თამარ გეგიაძე.

დღის ბოლოა, წვიმა სულ უფრო ძლიერდება. მივემართებით დადაშენის საეპისკოპოსო ტაძრის მოსაძებნად. სოფ. დერეიოლუსთან (სულათი) გადავუხვიეთ მარჯვნივ. შევედით სოფ. გუმუშფარმაკში (დადაშენი), ამ სოფლის ახალი სახელწოდება თურქულიდან ითარგმნება, როგორც „ვერცხლის თითი“. იქაურმა მცხოვრებმა გვაჩვენა გზა ძველი მეჩეთისაკენ, რომელიც აქაური, იმამის თქმით, სელიმ I-ის (1512-1520) დროინდელია. მეჩეთიდან დაახლოებით 18 კმ-ში ძველი ნანგრევებია, შესაძლებელია, ეს იყო დადაშენის საეპისკოპოსო ტაძარი. რადგან წვიმა სულ უფრო ძლიერდებოდა და ბნელდებოდა კიდევ, სამომავლოდ გადავდეთ დადაშენის ნახვა.

ღამის გათევას ჯერ გოლეს ოირეთმენევში ვაპირებდით, მაგრამ ადგილი არ ჰქონდათ და ოლთისისკენ გავწიეთ. ადგილების სიმცირე იყო იქაურ ოირეთმენევშიც და ოტელ „ოზბეკში“ დავიდეთ ბინა.

22 აგვისტოს 1 საათზე გამოვედით ოლთისიდან და გავემართეთ ოლურისაკენ. ოლურის გადასახვევიდან 3 კმ-ში მდ. ოლთისისწყლის მარჯვენა ნაპირზეა კიზკალე (გოგო-ციხე). კლდის წვერზეა დედაციხე, ხოლო კლდეს ჩამოყვება გალავანი. კლდის ძირშიც ციხეს გარკვეული ფართობი აქვს დაკავებული. ცოტა დაშორებით, ოლთისისწყლის მარცხენა ნაპირზე, ბორცვზეა ამართული ოღლან-კალე (ბიჭი-ციხე), იგი უფრო მომცრო ზომისაა, აქვს ეკლესია. გალავნის ერთი ნაწილი ოთხკუთხაა, მეორე ნაწილი – განივი. ეს ორი ციხე, როგორც ჩანს, აკონტროლებდა გზას, რადგან ხეობა საკმაოდ

ფართოა და მთელი ხეობის ჩამკეტად ეს ციხეები ვერ გამოდგებოდა.

ოლურის გადასახვევიდან 9,5 კმ-შია კალელები, 15 კმ-ში, სოფ. ჩოშ-კუნლარი, სადაც თანამედროვე ხიდან იკითხება ძველი ხიდის ბურჯები. აქ გზა იყოფა, მარჯვნივ კლდის წვერზეა ნორბერდის ციხე. აქედან გზა მიდის ფანასკერტის ქვეყნისაკენ, თვით ფანასკერტის ციხე ხეობის ცენტრში მთაზე დგას და სრულად აკონტროლებს ფანასკერტის ქვეყანას. ამჯერად მარცხნივ მივეშურებით, ტაოსკარი-იშხანისაკენ. გზად გვხვდება სოფ. ეშიკბალლარი (მწვანე ბალები), ორმანაგზი (25 კმ-ში), თაშლიქოი („ქვიანი სოფელი“, 36 კმ-ში).

ოლურის გადასახვევიდან 40 კმ-ში მარჯვნივ არის სოფ. ჩატაკსუ. ამ ხეობაში მდებარეობს ნიაკომი (ვაჩეძორი), კალმახის და ორთისის ციხეები, სტრატეგიულად ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი გზა-გადასასვლელი ამიერტაოდან კლარჯეთში. 46 კმ-ში გზიდან მარცხნივაა სოფ. აივალი (ხოსორის ეკლესია).

ოლურის გადასახვევიდან 51 კმ-ში იწყება ართვინის ვილაიეთი (იუსუფელის ილჩე). სოფ. ფამუქჩულართან (ოხური) არის ასახვევი ციხისკენ, რომელიც თემურ ხუციშვილის რედაქტორობით გამოსულ რუკაზე „ტაო-კლარჯეთის ხუროთმოძღვრული ძეგლები“ დატანილია, როგორც იშხნის ციხე, რაც არ უნდა შეესაბამებოდეს სიმართლეს. შევედით ხეობაში. მთავარი ტრასის (ოლური-იუსუფელი) გადასახვევიდან 3 კმ-ში პირდაპირ კლდეზე საყარაულო კოშკი ჩანს. მისადგომად საკმაოდ რთულია და სპეციალურვილობის გარეშე მასზე ასვლა შეუძლებლად უნდა ჩაითვალოს. კოშკი ნახევრადწრიულია, ერთადერთი სარკმლით. კოშკი იმდენად კარგადაა ჩამჯდარი ლანდშაფტში, რომ შორიდან არც კი იკითხება. გზიდან გადაღმა, მდინარის მარცხენა ნაპირზე, მთის წვერზე ჩანს ციხე ორი გოდოლით. ბრუნო ბაუმგარტნერის „ტაო-კლარჯეთის ისტორიაში“ ნახსენებია საყარაულო კოშკიც და ციხეც, რომელსაც, ავტორი ოხურის ციხეს უწოდებს.

ფამუქჩულარელმა კაცმა გვითხრა, რომ გზის გაგრძელებაზე, 6-7 კმ-ში, არის კიდევ ერთი ციხე, იქვეა ალაბალიქის (კალმახის) ტბა. აქაურთა ინფორმაციით, ოხურიდან ძველი გზა გადადის ნიაკომისაკენ. ფამუქჩულარის მოსახლეობა 2000 კაცს არ აღემატება, ზამთრობით ხალხის რაოდენობა კიდევ უფრო მცირდება. მოსახლეობა ეთნიკურად შერეულია, არიან დადაშებიც, გურჯებიც.

სოფლის ბოლოდან 2 გზა (ერთი – ძველი საურმე, ხოლო მეორე –

მოხრეშილი, შარშან გაუკეთებიათ) მიდის იაილებსაკენ (საზაფხულო საძოვრები), სადაც მაისში იმართება ხოლმე ერენქოის (ხერსის) ფესტივალი. სოფლის გადაღმა, მდინარის მარჯვენა ნაპირზე არსებულ კლდეზე დავაფიქსირეთ 2 საყარაულო კოშკი. სოფლიდან დავიძარით იაილებსაკენ, სერპანტინისებურად დაკლაკნილი მოხრეშილი სამანქანო გზით მივიწვეთ მაღლა. იშხნის კათედრალისკენ მიმავალი გზაც ანალოგიურია და ორი წლის წინანდელ ექსპედიციას გვახსენებს. არც არის გასაკვირი, ეს ხეობა ხომ იშხნის ხეობის პარალელურია.

სოფლიდან 2 კმ-ში გზა ორად იყოფა. ჩვენ მარცხნივ მივდივართ. ხეობა სულ უფრო ვიწროვდება, ბოლოს ავდივართ ორი დიდი ხეობის შესაყარზე. მდინარის გაღმა მთის შუაგულში ჩანს საყარაულო კოშკი, მთის ძირში კი, ტაფობზე, მცირე ზომის დარბაზული ეკლესიის ნანგრევები. ხეობა ბოლოში ძლიერ ვიწროვდება და კანიონიდან ბილიკებით გადადიხარ დემირქენტში (ერკინისი ანუ რკინის ქალაქი). ამრიგად, ეს 3 კოშკი აკონტროლებს ოხურის 7 კმ-იან ხეობას. ადგილობრივი მოსახლეობა ამ გზას „აბრეშუმის გზას“ უწოდებს.

უდროობის გამო უკან მოვბრუნდით. ერთმა ადგილობრივმა მცხოვრებმა გვითხრა, რომ მის ბაღში ძალიან ძველი შენობის ნანგრევები იყო, სადაც მას საბძელი ჰქონდა მოწყობილი. ამ ადგილს ხოსორიგილის მაჰალეს (უბანს) უწოდებენ ადგილობრივები. უცნობი ნაგებობა დარბაზული ტიპის ეკლესია აღმოჩნდა, ზომებით 14,4X8,4 მ. ჩრდილოეთის და სამხრეთის კართ. აშკარად იკითხება საკურთხეველი (ზომები: 4,8X2,5 მ.). შემორჩენილი კედლის სიმაღლე 2 მ-მდეა. დაბინდებისას ჩვენმა მასპინძლებმა, მირზამ და ფაჰრეთინმა, სახლში მიგვიპატიჟეს ჩაისა და ყავაზე, რაც, ქრისტიანების მიმართ დამოკიდებულების ადგილობრივი წესებიდან გამომდინარე, იშვიათი შემთხვევაა.

23 აგვისტოს 2 საათზე დავიძარით იუსუფელიდან ართვინის მიმართულებით. დღეს ჩვენი ექსპედიციის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ამოცანა გვაქვს გადასაწყვეტი: თუხარისის ციხის ლოკალიზება და, ზოგადად, ტაოსა და კლარჯეთს შორის გამყოფი საზღვრის და ამ ორ პროვინციას შორის არსებული გზების, საფორტიფიკაციო სისტემის დადგენა.

იუსუფელიდან 6 კმ-ში გვხვდება ძველი ხიდის ბურჯები. 8 კმ-ში მდინარეები ჭოროხი და ოლთისისწყალი ერთდება. მივდივართ ართვინის მიმართულებით. 13 კმ-ში სოფ. სებზეჯილერთან (ქვემო ქოლიქი) გვხვდება ძველი ხიდის ოთხკუთხა ბურჯები (ახალი ხიდის ქვეშ). საინტერესოა, ეს

ხომ არ არის „ხვარამზეხს ხიდი, მრავალთუალი, შუენიერად ნაგები“, რომელიც, ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, იშხნის ხევის ზემოთ, მდ. ჭოროხზე მდებარეობს? საერთოდ თურქეთში ახალ ხიდებს ხშირად შუა საუკუნეების ქართული ხიდების ადგილზე და მათ თავზე აშენებენ. ამდენად ყველა თანამედროვე ხიდთან დაკვირვება აუცილებელია, იმ ვარაუდით, რომ ძველი ხიდის ნაშთებს წააწყდები.

იუსუფელიდან 23 კმ-ში გზიდან მარცხნივია სოფელი ჰაგუზლუ (ოკარი), ხის ხიდით ძველ ბურჯზე. იქვეა გზის მარჯვნივ ასახვევი სოფ. დემირქენტისაკენ (ერკინისი). 4 კმ-ის მანძილზე გზა მოასფალტებულია, შემდეგ კი ჩვეულებრივი გრუნტის გზა იწყება. მივუყვებით მალლა მთებისაკენ. ტრასის გადასახვევიდან 6 კმ-ში მთის წვერზე გამოჩნდა კოშკი, ამ ადგილს აქაურები ზემოჯორს (ზემო ჯვარი) ეძახიან. ამ მთის დაბლაა სოფ. ესენიაქა (ზორი), თარაქჩილარი (ბითი), ტანუთი. გზა გაგაკდა და ტყიანი ზონაც დაიწყო. ამ ადგილს ზიფინარს ეძახიან. მის პირდაპირ კი, ხევის გადაღმა მდებარეობს ხერსი. აქ იაილაზე ერთი მოსახლეა, ვისაც გავესაუბრეთ და მთის ცივი წყალი დავლიეთ. ამ წყაროდან ხელისგულივით ჩანს ხერსის ქვეყანა და ძველი გზა, სავარაუდოდ, კლარჯეთში გადამაკალი.

ვაგრძელებთ გზას. გზიდან მარცხნივ მდებარე იაილას კილისა-თეფესი ჰქვია, რაც მიანიშნებს, რომ აქ ეკლესიის ნაშთი უნდა იყოს. მართლაც აღმოჩნდა ადრეშუასაუკუნეების ტიპიური ტეტრაკონქი, რომელიც ავზომით და გადავიდეთ. ეკლესიის დიამეტრია 10,5 მ. სავარაუდოდ, ეს ეკლესია ქართული სამეცნიერო საზოგადოებისათვის უცნობი უნდა იყოს. ეკლესიის ქვემოთ მდებარე იაილას ითიქ ეწოდება. გარშემო ფერდობზე უცნაური, დიდი ლოდებით ნაგები შენობების ნაშთებია. თუ ეს მართლაც თუხარისის ქვეყანაა, მაშინ „ქართლის ცხოვრების“ ცნობა ჯერ კიდევ ანტიკურ ხანაში აქ ქალაქის არსებობის შესახებ დამაჯერებელი ჩანს.

ჩვენი მეგზურობა ხალისით იკისრა ადგილობრივმა მწყემსმა აბდულა იშმა. მისი ინფორმაციით, ეკლესიის ზემოთ ნაძვნარს (თუხარისის აგარაები?) ბარაქეთი ჰქვია. მის გაყოლებაზე, თოფელუს ქედის ძირში არსებულ იაილებია: თანუსი, მერკაშეთი, ფოცხორა, ქაშვეთი. უფრო ქვემოთ ტყიან ზოლში მდებარეობს ბალყაიას უბანი, სადაც მეფუტკრეობას მისდევენ. მის ზემოთაა მაჰალეები (უბნები): სალიყური, ქარიერ-თეფე, სინექ-თეფე, გიუნისეფი, ჩაურ-მა, ფოშეთი, იაილა იაჩ.

მივალწიეთ ციხემდე. მართალია, არსებობს თვალსაზრისი ამ ციხის

თუხარისობის შესახებ, მაგრამ საბოლოო დასკვნის გაკეთება სიფრთხილეს მოითხოვს, ვინაიდან ძველი თუხარისი „ქართლის ცხოვრების“ თანახმად უშუალოდ ჭოროხის თავზე დგას, ეს ციხე კი მდინარეს 10 კმ-ით არის დაშორებული, ღრმადაა ხეობაში შემალული და მდინარიდან მისი დანახვა ყოველად შეუძლებელია. სტრატეგიული თვალსაზრისითაც ეს ციხე იშხანსა და ოხურში გადასავალ გზებს უნდა აკონტროლებდეს და თითქოს არ ჩანს ისეთი მასშტაბური, როგორც წყაროთა მონაცემებით უნდა იყოს ციხე-ქალაქი თუხარისი, რომლის დანახვასაც მეფე ვახტანგ გორგასლის აღფრთოვანება გამოუწვევია.

აქაურები ციხის ტერიტორიას ერკინის (რკინისციხე) უწოდებენ და ალბათ უფრო მართებულია, ჩვენც ასე მოვიხსენიოთ. ერკინისის ციხე მდებარეობს ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთით წაგრძელებულ 15 მეტრი სიმაღლის კონცხზე. ციხის ზომებია დაახლოებით 20X40 მ. მთავარი კარიბჭე ციხეს აღმოსავლეთიდან აქვს. მის თავზე კუპრის გადმოსარებული ხვრელიც იკითხება. კარის ზომებია 1,2X1,5 მ. იგი ურდულით იკეტებოდა. მარჯვენა მხარეს თავსა და ბოლოში ფიქსირდება ანჯამები. პირველი კარიდან გადიოდა ვიწრო ღერეფანი შიდა ციხის კარიბჭემდე, საიდანაც ციხის მდებარეობა ზუსტად ჩრდილოეთი-სამხრეთის ვექტორზეა. ამჟამად ამ ღერეფნის კედელი ჩამონგრეულია და პირდაპირ ჩაჭყურებ უფსკრულს. ვიწრო ქარაფზე გასვლა ფრიად სარისკოა.

ერკინისის ციხის გვერდზე ჩრდილოეთ მხარეს მეორე, უფრო მაღალი კონცხია. ამ ორ კონცხს შორის კი კლდეკარია, ალბათ ბუნებრივი. წარმოუდგენელია ციხის გარეთ ამ კონცხის არსებობა, რადგან ამ შემთხვევაში ციხე დაუცველი რჩება და ამ კონცხიდან თავისუფლად შეიძლება გარნიზონის განადგურება ისრის მერეხით და ციხის დანგრევა ლოდსატყორცით. არადა რაიმე კვალი ამ ორი კონცხის დამაკავშირებელი გალავნისა ამჟამად არ ჩანს. ციხის ძირში, ჩრდილო-დასავლეთ მხარეს უფსკრულთან გვირაბია, რომელიც ჩვენი მეგზურის აბღულას თქმით, ქვემოთ გადის და შესაბამისად მდინარეზეც უნდა ჩადიოდეს.

ერკინისის ციხის სამხრეთით, ქარიელის მთის (2816 მ.) ძირში დიდი ტაფობია, სადაც მაისში იმართება ერენქოის (ხერსის) ფესტივალი. მასში ძირითადად ღემირქეთის მხარის მოსახლეობა მონაწილეობს, თუმცა ქედის გადაღმიდანაც, იშხნის და ოხურის ხეობიდანაც ამოდის ხალხი. ქარიელის მთის ძირიდან მოედინება მდინარე ჩალღარ-სუ, რომელიც ციხესთან ჩაივლის

და ჩრდილო-დასავლეთით მიედინება, დემირქენტთან კი ჭოროხს უერთდება. ციხის პირდაპირ, მდინარის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს თორბალეთის ხევი, ბალყაიას და ხილიეთის მაპალეები. აქვე ფიქსირდება ძალიან საინტერესო ტოპონიმები: ხოლაბუნი, ფუნდუკი, კუზკოზირი, ნაგან-ღერე.

ერკინისის ციხე, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სტრატეგიული მდებარეობით გამოირჩევა. უშუალოდ ციხის ზემოთ, აღმოსავლეთით მდებარე ნაძვნარიდან ვიწრო ხეობაში მიმავალი ბილიკებით გზა გადადის თოფელუს ქედზე. იქ კი იტოტება, ჩრდილოეთით მიდის ქივის და მარანგეზის (რუსულ სამხედრო რუკაზე – მალაკეზი) იაილებისაკენ. ქივში ციხის ნაშთებიც უნდა იყოს, რომელიც სამომავლოდ სანახავი და შესასწავლია. სამხრეთით გზა გადის ნიორთზე და მდინარის ხეობით ჩაუყვება ოხურამდე, სადაც ჩვენ წინააღმდეგ ვიმყოფებოდით.

მეორე გზა უფრო გრძელია. იგი ციხის დაბლა არსებული ხილიეთის და სალიყურის იაილებზე გავლით მიემართება და ორად იტოტება. ერთი მხრივ ჭალაგარის მთასთან (2005 მ.) გაივლის და დემირქენტამდე ჩადის. მეორე მხრივ კი ელისარის და სუხბენის (სუხბენის ეკლესია) იაილას გავლით იმხნამდე უწევს.

წყაროთა მონაცემებს თუ შევაჯერებთ თუხარისი აქტიური ჩანს ძვ. წ. IV - ახ. წ. V სს-ში. ამ პერიოდში, იგი შეიძლება იხსენიება „ქართლის ცხოვრებაში“. შემდგომ, ვახტანგ გორგასლის მიერ არტანუჯის ციხის აშენებით თუხარისის მნიშვნელობა დაემცრო. გვიანდელ წყაროში მხოლოდ ერთგან იხსენიება თუხარისის ერისთავი ბემქენ ჯაყელი. ამრიგად, ჩვენი აზრით, ძველი თუხარისი (ოდრხოსის აშენებული, კლარჯეთის და ზემო ქართლის ცენტრი) ცოტა მოშორებით არის დასაძებნი. შეიძლება ეკლესიის მხარეს, იქ, სადაც დიდი ლოდებით ნაგები წრიული და ოთხკუთხა შენობები გვხვდება, ან ხერსისკენ. ამ უკანასკნელ ვარაუდს განამტკიცებს ტოპონიმთა სიახლოვე (თუხარისი-ხარისი-ხერსი). შეიძლება ანტიკური ციხე-ქალაქი თუხარისი, რომლის აღებაც ვერ გაბედა ალექსანდრე მაკედონელმა (მიუხედავად არასწორი ინფორმაციისა, თავისთავად მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ თუხარისის ციხე ასეთ რთულ და ძნელად ასაღებ ციხედ ითვლება თანამედროვეთათვის) და რომლის ნახვამ ასე ალაფროვანა ვახტანგ გორგასალი („შეუყუარდა ციხე ესე“), მართლაც ხერსთან მდებარეობდა. ვახუშტი ბატონიშვილს თუხარისი საერთოდ სხვაგან აქვს ლოკალიზებული. „ტბეთის პირისპირ, ჩრდილოთ კერძ, მდინარის გაღმა არს ციხე თუხარისი“. შესაძლებელია, ერკინისის ცი-

ხე ისეთივე ფორპოსტი იყო ციხე-ქალაქ თუხარისისა, როგორც ხერთვისის ციხე ქალაქ წუნდისა, ციხელიდი ქალაქ სარკინესი, უფლისციხე – კასპისა...

23 აგვისტოს ღამეს კვლავ იუსუფელში, სასტუმრო „ქართალ იუვასიში“ ვათევთ. 24 აგვისტოს დილით იუსუფელში ძველ ნაცნობ გურჯებს, ტაოს (პარხლის ხეობის) ქართული სოფლის ბიჩაქჩილარის (ხევეკის) მკვიდრებს, რეჯებს და იობს შევხვდით. აგრეთვე იუსუფელის ავეჯის მაღაზიის პატრონს ერდალს, რომელსაც თსუ დასავლეთევროპული ენების ფაკულტეტი დაუმთავრებია. სხვათა შორის, იობი თურქეთში ამ სამ წელიწადში ჩვენ მიერ გაცნობილი მეორე გურჯია, რომელიც არა მარტო მშენებრად საუბრობს ქართულად, არამედ ქართულად წერა-კითხვაც შეუძლია. საუბარმა და მოკითხვამ დრო წაიღო, რის გამოც ქალაქიდან გასვლა ცოტა შეგვაგვიანდა.

3 საათზე გამოვედით იუსუფელიდან და იშხანისკენ გავემართეთ. გზად 2 ბელგიელი ტურისტები, სტუდენტები, შეგვხვდნენ, რომლებიც ფეხით მოგზაურობენ ტაოში. გოგონა ისლამურ კულტურას სწავლობს და ცოტა თურქულიც ესმოდა. ისინი ჩვენი თანამგზავრები აღმოჩნდნენ მთელი დღის მანძილზე, რადგან იშხნიდან დემირქენტში აპირებდნენ გადასვლას და ღამის გათევა კარვებით სუხბენში მოუწიათ.

იშხნის ტაძართან ადრე ფრენბურთის ბაღე იყო გაშლილი. ახლა ფეხბურთის სათამაშო მოედანიც მოუწყვიათ და ხის ძელებისგან კარებიც აუგიათ. ის იყო, ვფიქრობდით, როგორ გადაგვეჭრა უკონფლიქტოდ პრობლემა, რომ გამოსავალი თავად მოიძებნა. სოფლის ერთ ნახევრადშერეკილ მცხოვრებს ფულის შოვნის ორიგინალური საშუალება მოუფიქრებია და იშხანში მოსულ ტურისტებზე კუსტარულად დამზადებულ რაღაც ბილეთებს ყიდის, ვითომ მუზეუმის გამგე ვარო. ჩვენ დავთანხმდით 5 ლირის მიცემას იმ პირობით, თუ კარებების მონგრევის ნებას მოგვცემდა. გახარებულმა „მუზეუმის გამგემ“ თანხმობა მოგვცა და ჩვენც დიდი სიამოვნებით მოვაცილეთ იშხანს ეს დამანგრეველი მოედანი, თუმცა არავითარი გარანტია არ არის, რომ ახალი ძელებით კვლავ არ ააგებენ კარებს. ჩვენი მხრით „მონაწიების“ კინოგმირივით საზეიმოდ დავპირდით, რომ ამ შემთხვევაში რამდენჯერაც აღმართავდნენ, იმდენჯერ დავუნგრევდით.

იშხანში შევეცადეთ, გაგვერკვია იშხნის ციხის ადგილმდებარეობა. ადგილობრივი მოსახლეობა უარყოფს ახლო მიდამოებში ციხის არსებობას. ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით: „ართვანს ზეით მოერთვის ჭოროხს დასავ-

ლეთიდან ხევი, რომელი გამოსდის თორთომ-ისპირის მთასა, მოდის აღმოსავლეთით. ამ ხევზედ არს იშხანის ციხე, ფრიად მაგარი, ღიდშენი და ეკლესია გუმბათიანი, ღიდ-შუენიერად ნაგები. აქ იჯდა ეპისკოპოზი, მწყემსი ისპირისა, თორთომისა, ბაიბურდისა, ვიდრე ტრაპიზონის მთამდე, და აწ ცალიერ არს“.

ამ ცნობის განმარტებისას და იშხნის ციხის შესახებ ექვთიმე თაყაიშვილი თავის „1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში“ აღნიშნავდა: „ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობა იშხნის მდებარეობის შესახებ სინამდვილეს არ შეეფერება, მაგრამ სხვა მისი ცნობები კი სწორია... სოფლის (იშხნის) ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარეობს იშხნის ციხე, ეხლა ძალზე დანგრეული“. სამწუხაროდ, არ ჩანს ექვთიმე თაყაიშვილმა პირადად ნახა ეს ციხე თუ ადგილობრივი მოსახლეობის ნაამბობს დაეყრდნო. უფრო მეორე ვერსიას ვემზრობით. ეს ეჭვი გაგვიჩნდა მას შემდეგ, რაც იშხნის ციხის ძიებაში გართულებს ზოგიერთმა ადგილობრივმა მოსახლემ დაგვიდასტურა სოფლიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით ციხის ნანგრევების არსებობა. ადგილზე მისულებს კი ციხის მაგივრად სუხბენის ეკლესია დაგვხვდა.

შესაძლებელია, ვახუშტი ბატონიშვილი არ ცდება იშხნის ციხის ადგილმდებარეობის განსაზღვრისას. საქმე ისაა, რომ სპერის მთებიდან გამომდინარე თორთომისწყალი საბოლოოდ მართლაც ჭოროხს უერთდება ოლთისისწყლის მეშვეობით. ამ შესართავთან კი მდებარეობს სოფელი ქინალიჩამი (აშმეშენი, აშფიშენი), ციხითურთ.

ჟამთააღმწერლის ცნობით, ურდოში დაბარებულმა დემეტრე II-მ ჯალაბი დახიზნა, მათ შორის მცირეწლოვანი უფლისწული გიორგი პაპამისთან (თავის სიმამრთან) ბექა ჯაყელთან გააგზავნა, „ხოლო ყრმა მცირე გიორგი წარგზავნა ტაოს, იშხნის ციხესა, ასპარაშენს, და თვით წარვიდა ურდოსა“. იმ გარემოების გათვალისწინებით, რომ იშხნის ციხე წყაროში ერთადერთხელ ფიქსირდება და მის სინონიმად მოტანილია ასპარაშენი, ძალაუნებურად გვიჩნდება აზრი, რომ შესაძლებელია აშმეშენი და აშფიშენი ასპარაშენის სემანტიკურ სახეცვლილებას წარმოადგენდეს.

25 აგვისტოს შავშათიდან ტბეთისაკენ გავემურეთ. ეკლესიის დათვალიერების შემდეგ გავემართეთ მეშელისკენ (დაბაწვრილი). გზად, დაბა ველიქოისთან (მერია) გადავუხვიეთ ჩრდილოეთით და მივედით იონჯალიქში (ციხია). ჯევიზლიდან (ტბეთი) აქამდე მანძილია 18 კმ. ჩვენი აქ მოსვლის მიზეზია 2005 წლის 2 თებერვალს „სამხრეთ კავკასიისა და ანატოლიის კვლევის ცენტრის“ სახელზე ინტერნეტით მიღებული ინფორმაცია სოფ. ცი-

ხიაში აღმოჩენილი წარწერიანი ქვის შესახებ. ამ წარწერის შესახებ წინასწარი ინფორმაცია უკვე გამოქვეყნდა.¹ ამჯერად ქვის უშუალოდ ადგილზე ნახვა გვანტერესებს. დიდი კითხვა-კითხვით მივაგენით სოფლის ბოლოში, მაჰალე „ჯაყელებში“ მინდორში დაგდებულ მოწითალო ფერის ქვას, 4-სტრიქონიანი ასომთავრული წარწერით. წარწერაში იხსენიება ერისთავთ-ერისთავი აბულასანი (სავარაუდოდ, შავშეთის ერისთავი).

ქვის ფიქსაციის და აზომვის შემდეგ იქაურებს ვურჩიეთ შუამდგომლობის აღძვრა მისი მუზეუმში გადასატანად. ამ მხარეში მრავლად არიან ქართველები (გვარები: ფეტვაძე, აჭაროლი, ...). თავდაპირველად მათი დამოკიდებულება ჩვენდამი აგრესიულიც კი იყო (ვინ ხართ, რისთვის მოსულხართ...), ალბათ ოქროს მაძიებლებად ჩავთვალეს. ჩვენი თარჯიმნის მეოხებით ყინული გალღვა, თუმცა ამას ხელი არ შეუშლია სოფლის მუხტარისათვის ჟანდარმერია გამოეძახნა. ერთკვირიანი ექსპედიციის განმავლობაში მეორედ მოგვიწია ჟანდარმერიასთან ურთიერთობის გარკვევა. ამჯერად ეს ურთიერთობა წინამორბედზე უფრო სასარგებლო აღმოჩნდა, ვინაიდან ჟანდარმერიამ ჩვენი ვინაობის გარკვევის შემდეგ აქეთ დატუქსა მუხტარი მათი უმიზეზოდ მოცდენისათვის. უნდობლობის მოხსნა საზღვრისპირა ზონაში სამომავლოდ სარგებლობას მოუტანს როგორც მეცნიერებს, ისე ჩვეულებრივ ტურისტებს, ვინც ამ მხარის მონახულებას მონდობებს.

კვლავ შებინდებულზე გამოვედით სოფ. ციხიდან და 120 კმ-იანი გზა ქ. ბორჩხამდე უდრტვინველად გავიარეთ. პატარა და კონტა ქალაქი ბორჩხა (მოსახლეობა – 8400 კაცი) თითქმის სულ გურჯებით არის დასახლებული, მრავლად არიან ლაზებიც.

გათენდა 26 აგვისტოც, ჩვენი ექსპედიციის ბოლო დღე. გავუყვით ჭოროხის ხეობას, საზღვრამდე, სოფელ მურატლიმდე (მარადიდი). გზად ვნახეთ ჭოროხზე კაშხალთა სისტემის აგების შემდეგ მოსალოდნელი თვალნათელი შედეგი. 13 კაშხლიდან პირველი კაშხალი მურატლი უკვე თითქმის დაგუბებულია. წყლის ქვეშ არის მოქცეული სოფლის რამდენიმე უბანი. რაც ყველაზე სამწუხაროა ის შლამი და ნატანი, რაც ჭოროხს შავ ზღვაში ჩააქვს, მასიურად ნაპირზეა მოლექილი. ამის სავალალო შედეგებს კი საქართველოს სანაპირო, განსაკუთრებით ბათუმი და მისი მიმდებარე მხარე, ძალიან ჩქარა

¹ იხ: ბუბა კუდავა, გოჩა საითიძე, თემო ჯოჯუა. ერისთავთერისთავ აბულასანის უცნობი წარწერა შავშეთიდან. „გელათის მეცნიერებათა აკადემიის ჟურნალი“. 2. 2005.

იგრძნობს. მარადილში არაერთი ქართველი გავიცანით, თითქმის ვერც კი ვგრძნობდით, რომ თურქეთში ვიმყოფებოდით. ასეთი სრულიად ქართული გარემო სხვაგან არ შეგვხვედრია, მოხუცი და ახალგაზრდაც თავისუფლად საუბრობს ქართულად. მათი დიდი სათხოვარი საქართველოს და თურქეთის მთავრობებისადმი არის მარადიდის საბაჟო-გამშვები პუნქტის დროულად გახსნა. საზღვარი სოფელ მარადიდზე გადის და უახლოეს ადამიანებს, ნათესავებს ერთმანეთის სანახავად ზედმეტი 80 კმ-ის გავლა უწევთ.

თურქეთის დროით 5 საათზე გადმოკვეთეთ საზღვარი. ჩვენი საქართველოში შემოსვლა მნიშვნელოვან დღეს დაემთხვა. აღინიშნებოდა ფესტივალი „სარფობა“ – თურქეთში და „კოლხობის“ დღესასწაული საქართველოში. გაღმა-გამოღმა სარფი თითქოს გაერთიანებულყო ამ დღის აღსანიშნავად.

ლიტერატურა

1. ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. IV. თბ. 1973.
2. ლეონტი მროველი. ცხოვრება ქართველთა მეფეთა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. თბ. 1955.
3. მათიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. თბ. 1955.
4. ჟამთააღმწერელი. „ქართლის ცხოვრება“. ტ. II. თბ. 1959.
5. ჯუანშერი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა ვახტანგისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. თბ. 1955.
6. ართვინის და არტაანის ვილაიეთების დასახლებულ პუნქტთა ძველი და ახალი სახელწოდებები. 2005. (ხელნაწერი).
7. გურჯისტანის ვილაიეთის რუკა. შემდგენელი: ალ. ასლანიკაშვილი. თბ. 1953.
8. ექვთიმე თაყაიშვილი. არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისსა და სოფელ ჩანგლში 1907 წელს. „დაბრუნება“. ტ. I. თბ. 1991.
9. ექვთიმე თაყაიშვილი. 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში. თბ. 1960.
10. ბონდო კუბატაძე, გონა საითიძე, ჯაბა სამუშია. 2003 წლის 15-29 აგვისტოს კომპლექსური სამეცნიერო ექსპედიცია ართვინის, არტაანის, ყარსის და არზრუმის ვილაიეთებში. თბ. 2004. (ხელნაწერი).
11. საქართველოს ისტორიის ატლასი. დავით მუსხელიშვილის რედაქციით. თბ. 2003.
12. ტაო-კლარჯეთის ხუროთმოძღვრული ძეგლები (რუკა). თემურ ხუციშვილის რედაქციით. თბ. 2004.
13. ალექსანდრე ფრონელი (ყიფშიძე). დიდებული მესხეთი. თბ. 1991.
14. ლევან ჭილაშვილი. ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში. I. თბ. 1968.
15. ლევან ჭილაშვილი. ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში. II. თბ. 1970.
16. ივანე ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. ტ. II. თბ. 1965.
17. ანანია შირაკაცი. თხზულებანი. ერევანი. 1979. (სომხურ ენაზე).
18. ლევონდი. ისტორია. ახალსომხურად თარგმნა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო არამ ტერ-ლევონდიანმა. ერევანი. 1982. (სომხურ ენაზე).
19. Ardahan ve ilçeleri. 2003.

20. Artvin il haritasi. Artvin. 2003.
21. Erzerum il haritasi. Erzurum. 2005.
22. Karayollari Haritasi Turkiye. Ankara. 1993.
23. Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана. Ереван. 1971.
24. В Девицкий. Древности Посховского участка. Сборник материалов для описания местностей и племень Кавказа. вып. 35. Тиф. 1905.
25. ექვთიმე თაყაიშვილი. 1902 წლის მოგზაურობა ტფილისის და ყარსის გუბერნიებში. Материалы по археологии археологии кавказа. вип. XII. 1909.
26. Е. Такаишвили. Разборъ грузинскихъ надписей на камняхъ доставленныхъ изъ Поцховскаго участка въ Церковный музей Грузинскаго экзархата. Известия Кавказскаго Отделения Императорскаго Московскаго Археологическаго Общества. вип. II. Тиф. 1907.
27. Прасковия Уварова. Посховский участокъ. Материалы по археологии Кавказа. вип. IV. Тиф. 1894.

თუსარისის და იშხნის ძველანა

